مجله‌ی بررسی‌های آمار رسمی ایران
سال ۲۹، شماره‌ی ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷، صص ۷۹ –۹۴

بررسی وضعیت و تحولات شهرنشینی ایران با تأکید بر دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵

سراج‌الدین محمودیانی

دانشگاه شیراز

چکیده: توزیع فضایی شهرها و نیز مدیریت آن‌ها در ایران در چارچوب یک برنامه‌ی ملی صورت نگرفته است. از این‌رو مشکلات ناشی از رشد شتابان شهرنشینی ابعاد پیچیده‌ای دارد. مطالعه‌ی حاضر با استفاده از تحلیل داده‌های سرشماری به‌دنبال ترسیم وضعیت و تحولات شهرنشینی در ایران است. یافته‌ها نشان می‌دهد که جمعیت شهری کشور در سرشماری ۱۳۹۵ به ۷۴ درصد رسیده و تعداد شهرهای کشور نیز بیش از ۶ برابر شده است. تحلیل‌ها نشان می‌دهد بیش از ۵۰ درصد جمعیت شهری کشور در شهرهایی ساکن‌اند که کم‌تر از ۱۰ هزار نفر جمعیت دارند. یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد حدود یک چهارم جمعیت کشور در شهرهای بزرگ ساکن هستند. سیاست‌گذاری‌ها باید بر تقویت برنامه‌ریزی شهری جهت نیل به توسعه‌ی پایدار شهری با هدف تأمین رفاه برای تمامی شهرنشینان تمرکز نماید.

واژگان کلیدی: شهرنشینی؛ نرخ رشد جمعیت شهری؛ شهرهای بزرگ؛ ایران.

۱- مقدمه

شهرها مراکز اصلی رشد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی‌اند و به‌عنوان جذاب‌ترین نقاط برای ایجاد ثروت، کار، خلاقیت و نوآوری مطرح شده‌اند اما با وجود این، شهرها غالباً با چالش‌های مهمی مانند تخریب فیزیکی و محیطی، محرومیت اجتماعی، ناامنی، بیکاری، حاشیه‌نشینی، کمبود مسکن و ترافیک روبه‌رو هستند که با افزایش جمعیت و رشد شهرها این مشکلات گسترش می‌یابند [۴]. شهرها نظام‌های پویایی هستند که در طول زمان

دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۱۷، پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۸.

به‌صورت مستمر تغییر شکل و عملکرد می‌دهند. گسترش روز افزون و افزایش تعداد شهرها و تغییرات کمی و کیفی آن‌ها تحت تأثیر عوامل مختلفی نظیر صنعتی شدن، مهاجرت روستاییان به شهرها، در نتیجه‌ی افزایش جمعیت شهرها و بالاخره جاذبه‌ها و تحولات اجتماعی و فرهنگی در جهان بوده است [۱].

از آن‌جایی که در ایران توزیع فضایی شهرها و جمعیت و نیز هدایت و کنترل آن‌ها در چارچوب یک برنامه‌ی ملی صورت نگرفته است لذا مشکلات ناشی از رشد شتابان شهرنشینی ابعاد پیچیده‌ای یافته است. ایران تا پیش از سال ۱۳۰۰ از نظام شهری و شهرنشینی متناسبی برخوردار بوده و تا سال ۱۳۳۵ نیز این نظام، همگون بود طوری‌که در آن هیچ شهری بر شهری دیگر برتری نداشت [۳ ص ۷۸]. در سال ۱۳۳۵ و بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، کم‌تر از یک سوم جمعیت ایران در مناطق شهری زندگی می‌کردند، در حدود سال ۱۳۶۰ سهم جمعیت در مناطق شهری و روستایی کشور تقریباً برابر شد. بنا بر این می‌توان گفت که بعد از سال ۱۳۶۰ در ایران انتقال شهری اتفاق افتاده است.

روند صعودی شهرنشینی در ایران ادامه پیدا کرد تا این‌که بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵ مشخص شد حدود ۷۴ درصد از جمعیت کشور ساکن شهرها هستند، به این معنا که در دوره‌ی ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ سالانه‌ی رقمی حدود ۰/۷ واحد به میزان شهرنشینی کشور اضافه شده است. از سویی بر اساس گزارش سازمان بهداشت جهانی در سال ۲۰۱۳، کشور ایران هشتمین کشور آلوده دنیا از نظر وضعیت هوا است [۵] که بی‌تردید با گسترش شهرهای بزرگ و پرجمعیت بی‌ارتباط نیست. افزایش جمعیت شهری کشور، افزایش تعداد شهرهای پرجمعیت یا مادر و نیز مشکلات عدیده‌ای همچون آلودگی هوا و مشکلات زیست‌محیطی، مشکلات حمل و نقل و تردد در شهرهای بزرگ زمینه‌ساز توجه به احداث شهرهای جدید در ایران شده است.

شهرنشینی به‌عنوان یکی از تبعات مهاجرت داخلی، در تغییرات وضعیت اقتصادی و اجتماعی کشور نقش قابل توجهی دارد. سیاست‌های متفاوتی نظیر کنترل جمعیت شهرهای بزرگ، ایجاد شهرهای جدید و توسعه‌ی روستایی برای مقابله با روند شتابان شهرنشینی و کاهش سرعت شکل‌گیری شهرهای بزرگ با تراکم جمعیتی بالا اعمال شده است. تنها سیاست کنترل جمعیت شهر تهران از طریق تغییر جهت دادن مقصد مهاجران به مناطق دیگر و ایجاد شهرهای واسط موفق بوده است. با توجه به مطالب فوق این پرسش قابل طرح است که ابعاد مختلف شهرنشینی در ایران چه تغییراتی را در سال‌های

اخیر تجربه نموده است؟ در همین راستا، مطالعه‌ی حاضر به‌دنبال ترسیم و بازشناسایی وضعیت و تحولات شهری در ایران با تمرکز بر دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ است تا شاید بتوان به چالش‌های فعلی و پیش‌روی شهری ایران دست یازید.

۲- روش تحقیق

روش تحقیق در این بررسی، مطالعه‌ی اسنادی و تحلیل ثانویه‌ی داده‌های سرشماری است. به منظور بررسی شاخص‌های شهرنشینی از مطالعات پیشین و نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ استفاده شده است. شهر به نقطه‌ای جغرافیایی گفته می‌شود که دارای واحد اداری- سیاسی شهرداری باشد. منظور از تغییرات شهرنشینی نیز آن است که ابعاد مختلف شهرنشینی در ایران یعنی میزان شهرنشینی، نرخ رشد جمعیت شهری، تعداد شهرها و ... در دوره‌ی مورد بررسی چه تغییراتی را تجربه نموده است. لازم به ذکر است که میزان شهرنشینی از تقسیم جمعیت شهری بر کل جمعیت (در صد) بدست می‌آید و بیانگر آن است که چه نسبت یا درصدی از یک جمعیت در مناطق شهری ساکن هستند.

۳-یافته‌های تحقیق

۳-۱- میزان شهرنشینی و نرخ رشد جمعیت شهری

با توجه به اطلاعات جدول ۱، در سرشماری اخیر ۷۴ درصد جمعیت کشور در نقاط شهری ساکن بوده و روند افزایشی جمعیت شهرنشین در ایران تداوم یافته است. در ۱۳۹۵ بیش‌ترین میزان شهرنشینی به استان قم اختصاص دارد که بیش از ۹۵ درصد جمعیت آن شهرنشین هستند. استان‌های تهران، البرز و اصفهان رتبه‌های بعدی را از آن خود نموده‌اند. در مقابل استان‌های سیستان و بلوچستان، گلستان و هرمزگان به‌ترتیب کم‌ترین میزان شهرنشینی را در سال ۱۳۹۵ تجربه نموده‌اند. لازم به ذکر است که استان سیستان و بلوچستان تنها استانی است که کم‌تر از ۵۰ درصد جمعیت آن شهرنشین هستند و در سایر استان‌ها این رقم بالای ۵۰ درصد است. لازم به توضیح است که میزان شهرنشینی از تقسیم جمعیت شهرنشین بر کل جمعیت به‌دست آمده است. به استثنای استان سیستان و بلوچستان که در دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ با کاهش میزان شهرنشینی روبرو بوده است، در سایر استان‌ها این میزان روند صعوی داشته است. استان‌های

چهارمحال و بختیاری، کردستان و اردبیل بیش‌ترین افزایش و در مقابل استان‌های سیستان و بلوچستان، کرمان و قم کم‌ترین افزایش در میزان شهرنشینی را تجربه نموده‌اند.

جدول ۱- میزان شهرنشینی در کشور به تفکیک استان طی دوره ۱۳۸۵-۱۳۹۵.

استان	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کل کشور	۶۸/۵	۷۱/۴	۷۴/۰
آذربایجان‌شرقی	۶۶/۷	۶۹/۲	۷۱/۹
آذربایجان‌غربی	۶۰/۰	۶۲/۷	۶۵/۴
اردبیل	۵۸/۳	۶۴/۰	۶۸/۲
اصفهان	۸۳/۳	۸۵/۴	۸۸/۰
ایلام	۶۰/۷	۶۴/۰	۶۸/۱
البرز	-	۹۰/۵	۹۲/۶
بوشهر	۶۵/۲	۶۸/۲	۷۱/۹
تهران	۹۱/۳	۹۲/۸	۹۳/۹
چهارمحال و بختیاری	۵۱/۶	۵۸/۲	۶۴/۱
خراسان‌جنوبی	۵۱/۳	۵۶/۰	۵۹/۰
خراسان‌رضوی	۶۸/۲	۷۹/۲	۷۳/۱
خراسان‌شمالی	۴۸/۴	۵۱/۵	۵۶/۱
خوزستان	۶۷/۲	۷۱/۰	۷۵/۵
زنجان	۵۸/۰	۶۲/۵	۶۷/۳
سمنان	۷۴/۷	۷۷/۰	۷۹/۸
سیستان و بلوچستان	۴۹/۶	۴۹/۰	۴۸/۵
فارس	۶۱/۲	۶۷/۶	۷۰/۱
قزوین	۶۸/۱	۷۳/۱	۷۴/۸
قم	۹۳/۹	۹۵/۲	۹۵/۲
کردستان	۵۹/۴	۶۶/۰	۷۰/۸
کرمان	۵۸/۵	۵۷/۵	۵۸/۷
کرمانشاه	۶۶/۸	۶۹/۷	۷۵/۲
کهگیلویه و بویراحمد	۴۷/۶	۵۲/۶	۵۵/۷
گلستان	۴۹/۲	۵۱/۰	۵۳/۳
گیلان	۵۳/۹	۶۰/۳	۶۳/۳
لرستان	۵۹/۴	۶۱/۳	۶۴/۵
مازندران	۵۳/۲	۵۴/۷	۵۷/۸
مرکزی	۶۹/۰	۷۳/۹	۷۶/۹
هرمزگان	۴۷/۱	۵۰/۰	۵۴/۷
همدان	۵۷/۶	۵۹/۲	۶۳/۱
یزد	۷۹/۷	۸۲/۸	۸۵/۳

منبع: نتایج سرشماری‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

با توجه به جدول ۲ ملاحظه می‌شود که رشد جمعیت شهری در آخرین سرشماری در تمامی استان‌ها مثبت بوده است. استان هرمزگان با میزان رشدی برابر با ۴/۲۷ و در مقابل

استان مرکزی با میزان رشد ۱/۰۳ به‌ترتیب بیش‌ترین و کم‌ترین میزان رشد جمعیت شهری را به خود اختصاص داده‌اند. در این دوره میزان رشد جمعیت شهری کشور حدود ۲ درصد در سال است. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که در دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ تنها در استان‌های بوشهر، هرمزگان، خوزستان و خراسان جنوبی تغییرات میزان رشد جمعیت شهری رقمی مثبت است و سایر استان‌ها با کاهش میزان رشد جمعیت شهری مواجه بوده‌اند.

جدول ۲- میزان رشد سالانه‌ی جمعیت شهری کشور به تفکیک استان در دوره‌ی ۱۳۸۵-۱۳۹۵.

استان	۱۳۸۵-۹۰	۱۳۹۰-۹۵
کل کشور	۲/۱۴	۱/۹۷
آذربایجان‌شرقی	۱/۴۳	۱/۷۲
آذربایجان‌غربی	۲/۳۰	۲/۰۲
اردبیل	۲/۳۰	۱/۶۳
اصفهان	۲/۸۷	۱/۵۸
ایلام	۳/۴۶	۲/۰۶
البرز	۱/۵۰	۲/۸۴
بوشهر	۴/۰۵	۳/۴۸
تهران	۱/۶۵	۱/۹۵
چهارمحال و بختیاری	۳/۳۳	۳/۱۲
خراسان‌جنوبی	۲/۵۸	۴/۱۱
خراسان‌رضوی	۲/۴۹	۱/۷۵
خراسان‌شمالی	۲/۶۳	۱/۶۲
خوزستان	۲/۲۹	۲/۰۰
زنجان	۲/۵۶	۲/۳۰
سمنان	۲/۰۰	۲/۸۸
سیستان و بلوچستان	۰/۸۲	۱/۶۰
فارس	۳/۲۱	۱/۸۳
قزوین	۲/۴۵	۱/۶۳
قم	۲/۲۰	۲/۳۴
کردستان	۲/۸۷	۲/۸۴
کرمان	۱/۷۱	۱/۹۲
کرمانشاه	۱/۵۴	۱/۶۲
کهگیلویه و بویراحمد	۲/۷۸	۲/۷۷
گلستان	۲/۶۵	۱/۹۰
گیلان	۲/۹۳	۱/۳۸
لرستان	۱/۰۷	۱/۰۷
مازندران	۱/۶۰	۲/۴۴
مرکزی	۲/۳۱	۱/۰۳
هرمزگان	۳/۵۸	۴/۲۷
همدان	۱/۱۹	۱/۰۷
یزد	۲/۴۱	۱/۷۷

منبع: نتایج سرشماری‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

۳-۲- تعداد شهرها

در جدول ۳ تحولات شهرهای کشور از نظر تعداد گزارش شده است. در آخرین سرشماری یعنی در سال ۱۳۹۵ تعداد شهرهای ایران به ۱۲۴۲ شهر رسیده است. این بدین معناست که تعداد شهرهای ایران در یک دوره‌ی ۶۰ ساله یعنی از ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۵ بیش از ۶ برابر شده است. همان‌طوری که ملاحظه می‌شود استان‌های اصفهان و فارس با داشتن بیش از ۱۰۰ شهر رتبه‌ی نخست و دوم را کسب نموده‌اند و قم با داشتن تنها ۶ شهر از نظر تعداد نقاط شهری در مقایسه با سایر استان‌ها در جایگاه آخر قرار دارد. در دوره‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ بیش‌ترین افزایش در تعداد شهر به استان خوزستان تعلق دارد که ۱۵ شهر به مجموعه‌ی شهری این استان اضافه شده است. استان یزد نیز در دوره‌ی مورد بررسی با کاهش تعداد نقاط شهری مواجه شده طوری که تعداد ۳ شهر از مجموعه نقاط شهری استان کاهش یافته است. تعداد شهرها در استان‌های تهران، قم، قزوین، لرستان، آذربایجان غربی، سیستان و بلوچستان در دوره‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ ثابت مانده است.

جدول ۳- تعداد شهرهای کشور به تفکیک استان طی دوره‌ی ۱۳۸۵-۱۳۹۵.

استان	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کل کشور	۱۰۱۲	۱۱۳۹	۱۲۴۲
آذربایجان‌شرقی	۵۷	۵۸	۶۲
آذربایجان‌غربی	۳۶	۴۲	۴۲
اردبیل	۲۱	۲۴	۲۶
اصفهان	۹۲	۱۰۱	۱۰۷
ایلام	۱۹	۲۱	۲۵
البرز	-	۱۶	۱۷
بوشهر	۲۹	۳۲	۳۷
تهران	۵۱	۳۹	۴۲
چهارمحال و بختیاری	۲۶	۳۱	۴۰
خراسان‌جنوبی	۲۰	۲۵	۲۸
خراسان‌رضوی	۶۶	۷۲	۷۳
خراسان‌شمالی	۱۵	۱۸	۲۲
خوزستان	۴۷	۶۱	۷۶
زنجان	۱۶	۱۸	۲۱
سمنان	۱۶	۱۷	۲۰
سیستان و بلوچستان	۳۲	۳۷	۳۷
فارس	۷۳	۹۳	۱۰۲
قزوین	۲۴	۲۵	۲۵
قم	۵	۶	۶
کردستان	۲۳	۲۵	۲۹

جدول ۳- (ادامه).

استان	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
کرمان	۵۷	۶۴	۷۱
کرمانشاه	۲۸	۲۹	۳۲
کهگیلویه و بویراحمد	۱۳	۱۶	۱۷
گلستان	۲۴	۲۵	۲۹
گیلان	۴۹	۵۱	۵۲
لرستان	۲۳	۲۵	۲۵
مازندران	۵۱	۵۳	۵۸
مرکزی	۲۷	۳۲	۳۳
هرمزگان	۲۲	۳۲	۳۸
همدان	۲۷	۲۷	۲۹
یزد	۲۳	۲۴	۲۱

منبع: نتایج سرشماری‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

۳-۳- توزیع شهرها برحسب جمعیت

در جدول‌های ۴ تا ۶ توزیع شهرهای کشور برحسب تعداد جمعیت به تفکیک استان برای دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ گزارش شده است. جمعیت شهرها در قالب ۹ طبقه ارایه شده است. همان‌طوری که یافته‌ها نشان می‌دهد در استان‌های آذربایجان‌شرقی، آذربایجان‌غربی، اردبیل، ایلام، بوشهر، خراسان‌جنوبی، خراسان‌شمالی، خوزستان، زنجان، فارس، کردستان، کرمانشاه، کهگیلویه و بویراحمد، لرستان، همدان و هرمزگان یعنی در ۱۶ استان کشور غلبه با شهرهایی با جمعیت کم‌تر از ۵ هزار است. در استان‌های اصفهان، خراسان‌رضوی، چهارمحال و بختیاری، سمنان، قزوین، کرمان، گلستان، مرکزی، یزد و مازندران عمده‌ی شهرها در طبقه‌ی جمعیتی ۵ تا ۱۰ هزار نفر جمعیت قرار دارند. در استان‌های سیستان و بلوچستان و گیلان نیز غلبه با شهرهای ۱۰ تا ۲۵ هزار نفری است. در استان تهران نیز اکثر شهرها از نوع شهرهای با جمعیت ۲۵ تا ۵۰ هزار نفر است طوری که از ۴۲ شهر در این استان تعداد ۱۰ شهر در این طبقه‌ی جمعیتی قرار گرفته‌اند. در استان البرز اکثریت شهرها یعنی تعداد ۴ شهر از مجموع ۱۷ شهر این استان در طبقه‌ی جمعیتی ۱۰۰ تا ۲۵۰ هزار نفر جای گرفته‌اند.

جدول ۴- توزیع شهرهای کشور برحسب تعداد جمعیت به‌تفکیک استان، ۱۳۸۵.

استان	جمع	تعداد جمعیت (به‌هزار)								
		کمتر از ۵	۹-۵	۲۴-۱۰	۴۹-۲۵	۹۹-۵۰	۲۴۹-۱۰۰	۴۹۹-۲۵۰	۹۹۹-۵۰۰	۱۰۰۰ و بیش‌تر
آذربایجان‌شرقی	۵۷	۲۲	۱۳	۱۲	۴	۳	۲	۰	۰	۱
آذربایجان‌غربی	۳۶	۱۱	۹	۳	۵	۳	۴	۰	۱	۰
اردبیل	۲۱	۸	۶	۲	۲	۲	۰	۱	۰	۰
اصفهان	۹۲	۲۴	۲۳	۲۶	۸	۵	۴	۱	۰	۱
ایلام	۱۹	۹	۳	۴	۲	۰	۱	۰	۰	۰
بوشهر	۲۹	۸	۹	۸	۱	۲	۱	۰	۰	۰
تهران	۵۱	۵	۶	۱۳	۸	۸	۸	۱	۰	۲
چهارمحال وبختیاری	۲۶	۴	۸	۱۰	۳	۰	۱	۰	۰	۰
خراسان‌جنوبی	۲۰	۹	۵	۴	۱	۰	۱	۰	۰	۰
خراسان‌رضوی	۶۶	۲۴	۲۲	۷	۶	۲	۴	۰	۰	۱
خراسان‌شمالی	۱۵	۸	۱	۲	۱	۲	۱	۰	۰	۰
خوزستان	۴۷	۸	۹	۱۳	۳	۵	۸	۰	۱	۰
زنجان	۱۶	۶	۴	۲	۲	۱	۰	۱	۰	۰
سمنان	۱۶	۵	۵	۲	۱	۱	۲	۰	۰	۰
سیستان و بلوچستان	۳۲	۱۳	۴	۸	۱	۳	۲	۰	۱	۰
فارس	۷۳	۱۴	۲۴	۲۱	۳	۸	۲	۰	۰	۱
قزوین	۲۴	۸	۵	۵	۳	۲	۰	۱	۰	۰
قم	۵	۲	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰
کردستان	۲۳	۱۲	۲	۲	۲	۳	۱	۱	۰	۰
کرمان	۵۷	۱۸	۲۰	۹	۴	۳	۲	۰	۱	۰
کرمانشاه	۲۸	۱۴	۲	۴	۵	۲	۰	۰	۱	۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱۳	۴	۳	۳	۰	۲	۱	۰	۰	۰
گلستان	۲۴	۲	۶	۷	۷	۰	۱	۱	۰	۰
گیلان	۴۹	۱۵	۱۲	۱۲	۶	۲	۱	۰	۱	۰
لرستان	۲۳	۱۲	۲	۱	۲	۳	۲	۱	۰	۰
مازندران	۵۱	۱۳	۱۵	۸	۹	۲	۳	۱	۰	۰
مرکزی	۲۷	۸	۸	۶	۲	۱	۱	۱	۰	۰
هرمزگان	۲۲	۷	۴	۶	۳	۱	۰	۱	۰	۰
همدان	۲۷	۱۱	۵	۵	۲	۲	۱	۱	۰	۰
یزد	۲۳	۷	۴	۵	۴	۲	۰	۱	۰	۰

منبع: محمودیان و قاسمی اردهایی، ۱۳۹۲

جدول ۵- توزیع شهرهای کشور برحسب تعداد جمعیت به‌تفکیک استان، ۱۳۹۰.

استان	جمع	تعداد جمعیت (به‌هزار)								
		کم‌تر از ۵	۵-۹	۱۰-۲۴	۲۵-۴۹	۵۰-۹۹	۱۰۰-۲۴۹	۲۵۰-۴۹۹	۵۰۰-۹۹۹	۱۰۰۰ و بیش‌تر
آذربایجان‌شرقی	۵۸	۱۹	۱۷	۱۰	۶	۳	۲	۰	۰	۱
آذربایجان‌غربی	۴۲	۱۵	۱۰	۴	۵	۳	۴	۰	۱	۰
اردبیل	۲۴	۱۲	۵	۲	۲	۲	۰	۱	۰	۰
اصفهان	۱۰۱	۲۹	۲۷	۲۶	۶	۷	۴	۱	۰	۱
البرز	۱۶	۳	۲	۴	۰	۳	۳	۰	۰	۱
ایلام	۲۱	۱۱	۲	۵	۲	۰	۱	۰	۰	۰
بوشهر	۳۲	۸	۹	۱۰	۱	۳	۱	۰	۰	۰
تهران	۳۹	۴	۲	۹	۸	۶	۵	۴	۰	۱
چهارمحال وبختیاری	۳۱	۷	۱۰	9	۳	۱	۱	۰	۰	۰
خراسان‌جنوبی	۲۵	۱۴	۵	۳	۲	۰	۱	۰	۰	۰
خراسان‌رضوی	۷۲	۲۵	۲۴	۸	۷	۳	۴	۰	۰	۱
خراسان‌شمالی	۱۸	۹	۲	۴	۰	۲	۱	۰	۰	۰
خوزستان	۶۱	۱۴	۱۵	۱۴	۳	۵	۹	۰	۰	۱
زنجان	۱۸	۶	۶	۲	۱	۲	۰	۱	۰	۰
سمنان	۱۷	۵	۶	۲	۱	۱	۲	۰	۰	۰
سیستان و بلوچستان	۳۷	۱۳	۸	۹	۱	۴	۱	۰	۱	۰
فارس	۹۳	۲۹	۲۷	۱۷	۹	۷	۳	۰	۰	۱
قزوین	۲۵	۵	۸	۶	۱	۴	۰	۰	۰	۰
قم	۶	۳	۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
کردستان	۲۵	۱۳	۲	۲	۲	۳	۲	۱	۰	۰
کرمان	۶۴	۲۲	۲۰	۱۲	۴	۱	۴	۰	۱	۰
کرمانشاه	۲۹	۱۴	۲	۵	۴	۳	۰	۰	۱	۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱۶	۶	۳	۴	۰	۲	۱	۰	۰	۰
گلستان	۲۵	۲	۷	۷	۷	۰	۱	۰	۰	۰
گیلان	۵۱	۶	۱۰	۱۵	۵	۳	۱	۰	۱	۰
لرستان	۲۵	۱۲	۴	۰	۳	۴	۱	۱	۰	۰
مازندران	۵۳	۱۴	۱۵	۹	۸	۳	۳	۱	۰	۰
مرکزی	۳۲	۱۱	۱۰	۵	۳	۱	۱	۱	۰	۰
هرمزگان	۳۲	۱۳	۸	۶	۳	۱	۰	۱	۰	۰
همدان	۲۷	۱۱	۴	۶	۲	۲	۱	۰	۱	۰
یزد	۲۴	۶	۵	۶	۴	۲	۰	۱	۰	۰

منبع: محمودیان و قاسمی اردهایی، ۱۳۹۲

جدول ۶- توزیع شهرهای کشور برحسب تعداد جمعیت به‌تفکیک استان، ۱۳۹۵.

استان	جمع	تعداد جمعیت (به‌هزار)								
		کمتر از ۵	۹-۵	۲۴-۱۰	۴۹-۲۵	۹۹-۵۰	۲۴۹-۱۰۰	۴۹۹-۲۵۰	۹۹۹-۵۰۰	۱۰۰۰ و بیشتر
آذربایجان‌شرقی	۶۲	۲۲	۱۶	۱۱	۶	۳	۳	۰	۰	۱
آذربایجان‌غربی	۴۲	۱۴	۱۰	۳	۷	۳	۴	۰	۱	۰
اردبیل	۲۶	۱۱	۸	۲	۲	۲	۰	۰	۱	۰
اصفهان	۱۰۷	۲۷	۳۴	۲۵	۹	۶	۴	۱	۰	۱
البرز	۱۷	۳	۰	۳	۳	۳	۴	۰	۰	۱
ایلام	۲۵	۱۵	۲	۵	۲	۰	۱	۰	۰	۰
بوشهر	۳۷	۱۱	۹	۱۰	۳	۲	۲	۰	۰	۰
تهران	۴۲	۵	۱	۶	۱۰	۸	۷	۴	۰	۱
چهارمحال وبختیاری	۴۰	۱۲	۱۳	۱۰	۳	۱	۱	۰	۰	
خراسان‌جنوبی	۲۸	۱۴	۷	۳	۳	۰	۱	۰	۰	۰
خراسان‌رضوی	۷۳	۲۳	۲۴	۱۰	۷	۲	۵	۱	۰	۱
خراسان‌شمالی	۲۲	۱۴	۱	۳	۱	۲	۱	۰	۰	۰
خوزستان	۷۶	۲۰	۲۰	۱۴	۶	۶	۸	۱	۰	۱
زنجان	۲۱	۹	۶	۲	۱	۲	۰	۱	۰	۰
سمنان	۲۰	۶	۷	۳	۱	۱	۲	۰	۰	۰
سیستان و بلوچستان	۳۷	۱۰	۸	۱۲	۱	۲	۳	۰	۱	۰
فارس	۱۰۲	۳۴	۳۱	۱۷	۹	۷	۳	۰	۰	۱
قزوین	۲۵	۵	۸	۶	۰	۵	۰	۱	۰	۰
قم	۶	۳	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱
کردستان	۲۹	۱۶	۳	۱	۲	۳	۳	۱	۰	۰
کرمان	۷۱	۲۲	۲۴	۱۵	۲	۳	۴	۰	۱	۰
کرمانشاه	۳۲	۱۸	۱	۴	۵	۳	۰	۰	۱	۰
کهگیلویه و بویراحمد	۱۷	۶	۳	۵	۰	۲	۱	۰	۰	۰
گلستان	۲۹	۵	۸	۷	۵	۲	۱	۱	۰	۰
گیلان	۵۲	۱۴	۱۱	۱۷	۴	۳	۲	۰	۱	۰
لرستان	۲۵	۱۲	۴	۰	۳	۳	۲	۱	۰	۰
مازندران	۵۸	۱۳	۱۷	۱۲	۷	۵	۲	۲	۰	۰
مرکزی	۳۳	۱۱	۱۳	۴	۲	۱	۱	۰	۱	۰
هرمزگان	۳۸	۱۷	۹	۵	۵	۱	۰	۰	۱	۰
همدان	۲۹	۱۱	۶	۶	۱	۳	۱	۰	۱	۰
یزد	۲۱	۴	۵	۵	۳	۳	۰	۰	۱	۰

منبع: نتایج سرشماری ۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

جدول ۷ گویای آن است که در سال ۱۳۸۵ حدود ۳۱ درصد شهرهای کشور یعنی عمده‌ی آن‌ها کم‌تر از ۵ هزار نفر جمعیت داشته‌اند که این نسبت در سال ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ به حدود ۳۳ درصد رسیده است و کماکان بیش‌ترین نسبت را این طبقه‌ی جمعیتی به خود اختصاص داده است. در سال ۱۳۸۵ بیش از ۷۵ درصد شهرهای کشور کم‌تر از ۲۵ هزار نفر جمعیت داشته‌اند که این نسبت در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ به حدود ۷۶ درصد رسیده است. به‌عبارتی می‌توان گفت که بیش‌تر شهرهای کشور عمدتاً کم‌تر از ۲۵ هزار نفر جمعیت دارند و طی دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ تغییر محسوسی در طبقه‌ی جمعیتی شهرها اتفاق نیفتاده است.

جدول ۷- توزیع شهرهای کشور برحسب تعداد جمعیت طی دوره‌ی ۱۳۸۵-۱۳۹۵.

سال	تعداد و درصد شهرها	تعداد جمعیت (به‌هزار)								
		کم‌تر از ۵	۹-۵	۲۴-۱۰	۴۹-۲۵	۹۹-۵۰	۲۴۹-۱۰۰	۴۹۹-۲۵۰	۹۹۹-۵۰۰	۱ میلیون و بیش‌تر
۱۳۸۵	۱۰۱۲	۳۱۱	۲۴۱	۲۱۰	۱۰۰	۷۰	۵۴	۱۳	۷	۶
	۱۰۰/۰	۳۰/۷	۲۳/۸	۲۰/۷	۹/۸	۶/۹	۵/۳	۱/۲	۰/۷	۰/۶
۱۳۹۰	۱۱۳۹	۳۷۱	۲۷۷	۲۲۲	۱۰۳	۸۱	۵۷	۱۵	۶	۸
	۱۰۰/۰	۳۲/۶	۲۴/۳	۱۹/۴	۹/۰	۷/۱	۵/۰	۱/۳	۰/۵	۰/۷
۱۳۹۵	۱۲۴۲	۴۰۷	۳۱۰	۲۲۷	۱۱۳	۸۷	۶۶	۱۴	۱۰	۸
	۱۰۰/۰	۳۲/۸	۲۴/۹	۱۸/۲	۹/۰	۷/۰	۵/۳	۱/۱	۰/۸	۰/۶

منبع: محمودیان و قاسمی اردهایی [۵]؛ نتایج سرشماری ۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

۳-۴- وضعیت کلانشهرهای کشور

در جدول ۸ جمعیت شهرهایی که در سال ۱۳۹۵ بالای یک میلیون نفر جمعیت داشته یا به‌عبارتی جمعیت کلان‌شهرهای کشور در سال ۱۳۹۵ طی دوره‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ گزارش شده است. همان‌طوری که ملاحظه می‌شود در سال ۱۳۹۵ تعداد ۸ شهر با جمعیتی بالغ بر یک میلیون نفر در کشور ثبت شده است. در سال ۱۳۹۵ در مقایسه با سال ۱۳۹۰ شهر شیراز جایگزین شهر تبریز شده و به رده پنجم صعود کرده است. همچنین شهر قم که در سال ۱۳۹۰ آخرین شهر بالای یک میلیون نفر جمعیت بوده است در سال ۱۳۹۵ جای

شهر اهواز را گرفته است و در مقابل، اهواز هشتمین و آخرین شهری در کشور است که بالای یک میلیون نفر جمعیت در خود جای داده است. در مجموع حدود ۲۱ میلیون نفر از جمعیت کل کشور در سال ۱۳۹۵ در این ۸ شهر ساکن بوده‌اند یعنی شهرهای مذکور حدود یک چهارم جمعیت کشور را به خود اختصاص داده‌اند. شهرهای مذکور بیش از ۳۵ درصد جمعیت شهری کشور که حدود ۶۰ میلیون نفر بوده‌اند را در خود اسکان داده‌اند. یعنی بیش از یک سوم جمعیت شهری کشور در این ۸ شهر ساکن هستند. لازم به ذکر است که شهر سومار در شهرستان قصرشیرین استان کرمانشاه با جمعیتی معادل ۱۸۰ نفر کوچکترین شهر از نظر جمعیت است. شهرهای بلاوه در استان ایلام و گزنک در استان مازندران با جمعیت ۲۶۴ و ۳۱۹ نفری پس از شهر سومار قرار دارند.

جدول ۸- جمعیت کلان‌شهرهای کشور طی دوره‌ی ۱۳۸۵-۱۳۹۵

شهر	جمعیت (به هزار)		
	۱۳۸۵	۱۳۹۰	۱۳۹۵
تهران	۷۷۰۵	۸۱۵۴	۸۶۹۳
مشهد	۲۴۲۷	۲۷۴۹	۳۰۰۱
اصفهان	۱۶۰۰	۱۷۵۶	۱۹۶۱
کرج	۱۳۷۷	۱۶۱۵	۱۵۹۲
شیراز	۱۲۲۷	۱۴۶۱	۱۵۶۵
تبریز	۱۴۰۰	۱۴۹۵	۱۵۵۸
قم	۹۵۲	۱۰۷۴	۱۲۰۱
اهواز	۹۷۰	۱۱۱۲	۱۱۸۴
جمع	۱۷۶۵۸	۱۹۴۱۶	۲۰۷۵۵

منبع: نتایج سرشماری‌های ۱۳۸۵-۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

جدول ۹ نشان می‌دهد تغییرات میزان رشد جمعیت در فاصله ۱۳۸۵-۱۳۹۵ کلان‌شهرهای تهران و اصفهان مثبت و در سایر کلان‌شهرها منفی بوده است. به‌عبارتی هر چند تعداد مطلق جمعیت در کلان‌شهرها روند افزایشی داشته است، اما در غالب این کلان‌شهرها از رقم میزان رشد جمعیت کاسته شده است. کرج تنها کلان‌شهری است که در فاصله‌ی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵ دارای میزان رشد جمعیت منفی است یعنی این شهر در دوره‌ی مذکور بخشی از جمعیت خود را از دست داده و از رقم مطلق جمعیت آن کاسته شده است طوری که از جمعیتی حدود یک میلیون و ۶۰۰ هزار نفری به رقمی حدود یک میلیون و ۵۰۰ هزار نفر کاهش یافته است. شاخص نخست شهری از دیگر شاخص‌هایی است که

برای ارزیابی وضعیت شهری کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد. شاخص نخست شهری را می‌توان از طریق تقسیم جمعیت بزرگ‌ترین شهر بر کل جمعیت ۳ یا ۱۰ شهر بزرگ بعدی محاسبه نمود. این شاخص به‌نوعی بیانگر تمرکزگرایی در پرجمعیت‌ترین شهر کشور است. محاسبه‌ی شاخص نخست شهری با استفاده از ۴ شهر پرجمعیت ایران نشان می‌دهد که اندازه‌ی این شاخص در فاصله‌ی ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ از ۱/۴۳ به ۱/۳۳ کاهش یافته است. مبنای عددی این شاخص ۰/۹۲۳ بوده [۲] و رقم بیش‌تر از آن نشان‌دهنده‌ی تسلط نخست شهری است. جمعیت تهران، به‌عنوان پرجمعیت‌ترین شهر کشور، حدود ۱/۳ برابر بزرگ‌تر از کل جمعیت سه شهر بزرگ دیگر نشان‌دهنده‌ی وجود تسلط نخست شهری در ایران است.

جدول ۹- میزان رشد کلان‌شهرهای کشور در سال ۱۳۹۵ طی دوره‌ی ۱۳۸۵-۱۳۹۵.

شهر	میزان رشد (درصد)	
	۹۰-۱۳۸۵	۹۵-۱۳۹۰
تهران	۱/۱۴	۱/۲۹
مشهد	۲/۵۲	۱/۷۷
اصفهان	۱/۸۸	۲/۲۳
کرج	۳/۲۴	-۰/۲۹
شیراز	۳/۵۵	۱/۳۸
تبریز	۱/۳۲	۰/۸۳
قم	۲/۴۴	۲/۲۶
اهواز	۲/۷۷	۱/۲۶
جمع	۱/۹۲	۱/۳۴

منبع: محمودیان و قاسمی اردهایی [۵]؛ نتایج سرشماری ۱۳۹۵، مرکز آمار ایران.

عوامل متعددی در افزایش جمعیت شهری کشور دخالت داشته‌اند. مهاجرت روستا به شهر، افزایش طبیعی جمعیت شهری، تبدیل روستا به شهر، و الحاق روستا به شهر از عوامل افزایش جمعیت شهری است. در دهه‌های اولیه به‌علت حجم قابل توجه مهاجرت روستا به شهر، مهاجرت عامل عمده‌ی افزایش جمعیت شهری بوده است. با کاهش مهاجرت روستا به شهر و افزایش جمعیت شهری، تأثیرگذاری عوامل دیگر بیش‌تر شده است. در حال حاضر با توجه به کاهش قابل توجه درصد جمعیت روستایی، رشد عمده‌ی جمعیت شهری ناشی از افزایش طبیعی جمعیت شهری است. عامل اثرگذار دیگر در افزایش جمعیت شهری تغییر تعریف شهر بوده است. تغییر تعریف شهر از معیار جمعیتی

به معیار برخورداری از واحد اداری و سیاسی (یعنی شهرداری) در اوایل دهه‌ی ۱۳۷۰، تأثیر قابل توجهی در میزان شهرنشینی داشته است. به علت تفاوت در تخصیص امکانات به شهر و روستا و در نتیجه‌ی اثرگذاری عوامل اجتماعی و سیاسی، بسیاری از مناطق کم جمعیت به شهر تبدیل شدند. چنین تغییر و تبدیلی در واحدهای بزرگ‌تر نظیر بخش، شهرستان و استان نیز واقع شده است. الحاق روستا به شهر عمدتاً در مورد کلان‌شهرها صادق بوده است و تأثیر آن در افزایش جمعیت شهری کم‌تر از سایر عوامل می‌باشد. در کل افزایش شهرنشینی در ایران همانند سایر کشورهای در حال توسعه تا حد زیادی ناشی از تمرکزگرایی اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است.

۴-بحث و نتیجه‌گیری

جمعیت شهرنشین کشور در سال ۱۳۹۵ به ۷۴ درصد رسیده است. استان‌های قم، تهران و البرز بیش‌ترین میزان شهرنشینی و استان‌های سیستان و بلوچستان، گلستان و هرمزگان کم‌ترین رقم میزان شهرنشینی را در سرشماری اخیر به‌نام خود به ثبت رسانده‌اند. بیش از ۹۵ درصد جمعیت استان قم ساکن شهر بوده‌اند و در مقابل حدود ۴۸ درصد ساکنان استان سیستان و بلوچستان در مناطق شهری زندگی می‌کنند. تعداد شهرهای کشور در سال ۱۳۹۵ برابر با ۱۲۴۲ مورد بوده که در اولین سرشماری یعنی در سال ۱۳۳۵ این تعداد برابر با ۱۱۹ شهر بوده است یعنی تعداد شهرهای کشور در فاصله‌ی ۱۳۳۵-۱۳۹۵ بیش از ۶ برابر شده است که بیانگر رشد نسبتاً شتابان شهرها و جمعیت شهری است. بیش‌ترین تعداد شهرهای کشور در سرشماری‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ به شهرهایی اختصاص دارد که کم‌تر از ۵ هزار نفر جمعیت داشته‌اند. در سال ۱۳۹۵ حدود ۳۳ درصد شهرهای کشور در این گروه جمعیتی قرار گرفته‌اند که سهم این شهرها حتی در مقایسه با دو سرشماری قبلی نیز روند افزایشی داشته است. در مجموع و در سه سرشماری اخیر بیش از ۵۰ درصد جمعیت شهری کشور در شهرهایی ساکن بوده‌اند که کم‌تر از ۱۰ هزار نفر جمعیت داشته‌اند. در سال ۱۳۹۵ تعداد ۸ شهر در کشور بوده است که جمعیتی بالغ بر یک میلیون نفر داشته‌اند یعنی در واقع کلان‌شهر یا شهرهای بزرگ به‌شمار می‌آیند. بررسی روند جمعیتی شهرهای بزرگ در ایران نشان می‌دهد که در مجموع

حدود ۲۱ میلیون نفر یعنی حدود یک سوم جمعیت شهرنشین کشور در ۸ شهر بزرگ ساکن هستند.

در زمینه‌ی سیاست‌های مرتبط با شهرنشینی، مقررات خاصی (بعد از انقلاب اسلامی) برای اسکان و اشتغال افراد در تهران و شهرهای بزرگ تدوین و به اجرا گذاشته شد. محدودیت در خرید واحد مسکونی، مجوز اشتغال و حتی ثبت‌نام فرزندان در مدارس نمونه‌هایی از این سیاست‌ها بود. هدف این سیاست کنترل رشد جمعیت تهران و چند شهر بزرگ بود. این سیاست در یك دوره‌ی محدودی در کشور اجرا شد و به کاهش رشد جمعیت تهران و افزایش رشد جمعیت مناطق پیرامونی شهر تهران منجر شد. سیاست اجرا شده دیگر، ایجاد شهرهای جدید پیرامون تهران بود. ایجاد شهرهای جدید نظیر هشتگرد توانست تا حدودی به بازتوزیع جمعیت تهران منجر شود. از جمله سیاست‌های مستقیم دیگر می‌توان به انتقال جمعیت به سایر نقاط اشاره کرد. بحث انتقال کارمندان از تهران به سایر شهرها، هر چند کم و بیش مطرح بود و اقداماتی هم برای آن صورت گرفت، اما هیچ‌وقت به سرانجام نرسید. همچنین انتقال پایتخت به‌عنوان یک گزینه برای کنترل جمعیت شهر تهران بعضاً مورد توجه بوده است، اما اقدام مؤثری در مورد آن انجام نگرفته است [۵]. سیاست‌های مرتبط با برنامه‌ریزی شهری معمولاً در قالب برنامه‌های توسعه‌ی کشوری بیان می‌شوند. برنامه‌ی ششم توسعه به تفصیل به سیاست‌های مرتبط با جمعیت اشاره کرده است. بهبود مسکن و حمل و نقل در شهرها و مناطق حاشیه‌نشین، جلوگیری از ایجاد سکونتگاه غیررسمی، و بهبود شرایط در مناطق حاشیه‌نشین نمونه‌هایی از این سیاست‌ها هستند. در ایران سیاست‌های جمعیتی چندان مدون و هدفمندی در مورد وضعیت شهرنشینی در کشور اعمال نشده است. بنا بر این، بعضی اقدامات نظیر ایجاد شهرهای جدید اثراتی بر بازتوزیع جمعیت داشته است. از طریق اعمال سیاست‌های مهاجرتی مناسب می‌توان تا حدودی تعادل جمعیتی بین مناطق را ایجاد کرد. با توجه به وضعیت شهرنشینی در کشور و در راستای برخی از بندهای سیاست‌های ابلاغی مرتبط با جمعیت که به‌نوعی با موضوع شهرنشینی در ارتباط است، تقویت برنامه‌ریزی شهری جهت نیل به توسعه پایدار شهری با هدف تأمین رفاه برای تمامی شهرنشینان و ساکنان مناطق حاشیه شهری و نیز توجه به شرایط اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مناطق روستایی در برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی ضرورت می‌یابد.

مرجع‌ها

[۱] بزی، خدارحم؛ افراسیابی‌راد، محمدصادق (۱۳۸۸). سنجش و ارزیابی میزان موفقیت و کارایی شهرهای جدید: مطالعه‌ی موردی شهر جدید صدرا. مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال اول، شماره‌ی دوم، صص ۱۱۱-۱۳۴.

[۲] تقوایی، مسعود؛ موسوی، میرنجف (۱۳۸۸). نقدی بر شاخص‌های تعیین نخست شهری و ارائه‌ی شاخصی جدید: با نگاهی تحلیلی بر شاخص‌های نخست شهری در ایران. نشریه‌ی جغرافیا و مطالعات محیطی، دوره‌ی ۱، شماره‌ی ۱، صص ۲۵-۳۴.

[۳] زیاری، کرامت‌الله (۱۳۷۸). برنامه‌ریزی شهرهای جدید. انتشارات سمت، تهران.

[۴] زیاری، کرامت‌الله؛ پیله‌ور، علی‌اصغر؛ احمدی، محمد (۱۳۹۴). سنجش میزان کیفیت زندگی در شهرهای جدید، مطالعه‌ی موردی شهر جدید بینالود. مجله‌ی آمایش جغرافیای فضا، سال پنجم، شماره‌ی شانزدهم، صص ۱۹-۳۷.

[۵] محمودیان، حسین؛ قاسمی اردهایی، علی (۱۳۹۲). بررسی وضعیت مهاجرت و شهرنشینی در ایران، پروژه‌ی همکاری صندوق جمعیت سازمان ملل و دانشگاه تهران.

[۶] مرکز آمار ایران (۱۳۶۵). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵.

[۷] مرکز آمار ایران (۱۳۷۵). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵.

[۸] مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵.

[۹] مرکز آمار ایران (۱۳۹۰). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰.

[۱۰] مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵.

سراج‌الدین محمودیانی

استادیار جمعیت‌شناسی

شیراز، میدان ارم، دانشگاه شیراز، دانشکده علوم اجتماعی، بخش جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی اجتماعی.

رایانشانی: serajmahmoudiani@gmail.com